

şahın bu davranışının Tûsî'yi son derece memnun ettiği belirtilir. Daha sonra yakındaki bir medresede Molla Abdülkerim Efendi'nin dersini dinlemek isteyen sultan veziri ve Tûsî ile birlikte onun medresesine gitti, fakat derse hazırlanmayan Abdülkerim'in affını dilemesi sultanın hoşuna gitmedi. Bu durum Tûsî'nin Fâtihten nezdindeki itibarının daha da artmasına vesile oldu. Ardından padişah Tûsî'yi babasının Edirne'de kurduğu medreseye 100 akçe yevmiye ile tayin etti.

Aklî ilimlere ve felsefeye ilgi duyan Fâtihten Sultan Mehmed, Alâeddin et-Tûsî ile dönemin tanınmış âlimlerinden Hocazâde Muslihuddin Efendi'den Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si tarzında bir eser kaleme almalarını, Gazzâlî ile filozofların görüşleri arasında karşılaştırma yaparak her iki tarafın düşüncesini değerlendirmelerini istedi (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XV-XVII). Hocazâde dört ay gibi kısa bir süre içinde eserini tamamlamasına rağmen, Tûsî çalışmasını altı ayda tamamlayıp sultana takdim etti. Hükümdar iki eseri de inceletti. Gelen beyanlar neticesinde iki müellifi 10.000'er akçe ile taltif etmesine rağmen eseri daha çok beğenilen Hocazâde'ye hil'at veya binek vererek ayrıca mükâfatlandırdı. Hocazâde'nin kendisinden üstün görülmesinden rahatsız olduğu anlaşılan Alâeddin et-Tûsî bir süre sonra Osmanlı ülkesinden ayrılıp memleketine doğru yola çıktı. Tebriz'e ulaştığında eski öğrencilerinden Abdullah-ı İlahî ile karşılaştığı, yanında kaldığı ve onun tarafından teselli edildiği nakledilir. Tûsî, daha sonra Semerkant'a giderek burada Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın halkasına dahil oldu. Telif faaliyetleri yanında birçok talebe yetiştirdi. Eşrefoğlu Rûmî ile Dimetokalı Şeyh Niyâzî Şücâüdün İlyas önde gelen talebelerindendir. Ayrıca Mevlâ İbnü'l-Eşref, Vezîriâzam Karamânî Mehmed Paşa, Hayâlî, Hatibzâde Muhyiddin Efendi, Sinân-ı Acemî, İspartalı Mevlâ Abdülkadir, Molla Abdülkerim Efendi, Ali el-Fenârî, Simavlı Abdullah-ı İlahî, Akşemseddin'in büyük oğlu Şeyh Abdullah kaynaklarda ismi belirtilen öğrencilerindendir. Tûsî'nin ölümü için Şemseddin Sâmî'nin verdiği 860 (1456) (*Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 3170) ve Serkîs'in kaydettiği 885 (1480) tarihleri kaynaklarda geçmektedir. Bazı eserlerde onun 877 (1473) yılında vefat ettiği belirtilmektedir (Süyûtî, s. 132; İbn İyâs, III, 88). Ancak kendi çağdaşı olan müelliflerle günümüzde Tûsî üzerinde çalışma yapanların çoğu onun 887 (1482) yılında öldüğünü kaydetmekte-

dir (meselâ bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 513; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737; *Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XIX).

Eserleri. 1. Tehâfütü'l-felâsife. Kaynaklarda adı *Kitâbü'z-Zühûr (ez-Zehîre)* olarak da geçen bu çalışma müellife şöhret kazandıran eseridir. Tûsî mukaddimede eserini *ez-Zühûr* diye adlandırmıştır. Kitapta Gazzâlî'ye ait *Tehâfütü'l-felâsife* yirmi mesele aynı adlarla sıralanmıştır. Çeşitli yazmaları bulunan eserin (*Tehâfütü'l-felâsife* [trc. Recep Duran], tercüme edenin girişi, s. XVI) bilinen ilk baskısı *ez-Zehîre fi'l-mu'hâkeme beyne kitâbey Tehâfütü'l-felâsife li'l-Gazzâlî ve'l-hükemâ'i li'bnî Rüşd* adıyla yapılmıştır (Haydarâbâd 1317), ayrıca *Tehâfütü'l-felâsife* ismiyle yayımlanmıştır (nşr. Rızâ Saâde, Beyrut 1403/1983, 1990). Recep Duran kitap üzerine doktora tezi hazırlamış ve eseri tercüme etmiştir (bk. bibl.). **2. Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf.** Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserinin ilim bahisleri üzerine yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1438, nr. 2119). **3. Hâşiye 'ale't-Telvîh.** Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd'un *Tenkihü'l-uşûl*'üne Sa'deddin et-Teftâzânî'nin yazdığı *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'ıka't-Tenkih* adlı şerhin (İstanbul 1865; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, Beyrut 1419/1998) bazı konuları için yapılmış bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1438; Dârülmünevî, nr. 93; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 928; Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa, nr. 199). **4. Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ.** İbnü'l-Hâcib'in *Muhtaşari'l-Müntehâ's-sûl ve'l-emel*'ine Adudüddin el-İcî tarafından yazılan *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ* adlı şerhin (İstanbul 1307-1310, 1317; Bulak 1316-1317; Beyrut 2000) kısmî hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2087). **5. Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid Şerîf 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ.** Yine Adudüddin el-İcî'nin şerhine Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin kaleme aldığı *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-Müntehâ* adlı hâşiyenin (Bulak 1316) kısmî hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 2087). Kaynaklarda Alâeddin et-Tûsî'nin, Adudüddin el-İcî'nin *el-Akâ'idü'l-â'udüyye*'sine Devvânî'nin yazdığı şerhe, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inin baş tarafına (Fâtiha ile Bakara'nın ilk yirmi beş âyetine), Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*'ına (Beyrut, ts.), Sirâceddin el-Urmevî'nin *Me'tâlî'u'l-envâr fi'l-man'ık*'ına Kutbüddin er-Râzî tarafından *Levâmî'u'l-esrâr şerhu Me-*

tâli'i'l-envâr adıyla yazılan şerhe (Hindistan 1271; İstanbul 1303, 1310; Tahran 1314) hâşiyeler kaleme aldığı; ayrıca Sirâceddin el-Urmevî'nin *Me'tâlî'u'l-envâr fi'l-man'ık* adlı eserine Farsça bir şerh yazdığı zikredilmektedir (Taşköprizâde, s. 100; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1144, 1479, 1892; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737).

BİBLİYOGRAFYA :

Alâeddin et-Tûsî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Rızâ Saâde), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, s. 13-19; a.e.: *Tehâfütü'l-felâsife: Kitâbu'z-Zuhr* (trc. Recep Duran), Ankara 1990, tür.yer., ayrıca bk. tercüme edenin girişi, s. XV-XVII, XIX; *Alâ'adin Ali al-Tûsî: Kitâb al-Zuhr* (haz. Recep Duran, doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Süyûtî, *Nazmü'l-İkân* (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 132; İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr*, III, 88; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ık*, s. 97-100; *Keşfü'z-zunûn*, I, 497, 513, 825; II, 1144, 1479, 1856-1857, 1892; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1248-1249; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 737; Mubahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956, tür.yer.; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin*, I, 383; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 515; Deniz Gürbüz, *Hocazâde ve Ali Tûsî'nin Tehafütlerinin Mukayesesi* (doktora tezi, 1999), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Recep Duran, "Ali Tûsî'nin Tehafütü Kitabu'z-Zuhr'un Nüshaları", *Bilim ve Felsefe Metinleri*, sy. 3, Ankara 2004, s. 1-14; *Kâmûsü'l-a'lâm*, IV, 3170.

☞ MUSTAFA ÖZ

TÜSÎ, Ebû Ca'fer

(أبو جعفر الطوسي)

Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali et-Tûsî (ö. 460/1067)

İmâmîyye Şîası'na mensup çok yönlü âlim.

385 Ramazanında (Ekim 995) Horasan'ın Tûs şehrinde doğdu. Horasan'da yirmi üç yaşına kadar geçen yılları ile ailesi ve eğitimi hakkında fazla bilgi yoktur; kendisi de otobiyografisinde (*el-Fihrist*, s. 192-194) bu konuda yeterli bilgi vermemiştir. İlk bilgileri Tûs'ta İmâmîyye'ye mensup hocalardan aldı. Çevrede Sünniliğin hâkim olması dolayısıyla bazı Sünnî hocaların derslerine devam etti. Öğrenimini büyük ihtimalle Tûs yakınlarında yeni kurulan Meşhed'de sürdürdü. 408 (1017) yılında halkının çoğunluğu Şâfî mezhebine mensup bulunan Horasan'dan ayrılarak ömrünün büyük kısmını geçireceği, Şîi Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Bağdat'a gitti. Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ebû'l-Hasan b. Ebû Cûd, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî ve Ebû Abdullah İbn Abdûn gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden ders aldı (hocaları için ayrı-

TÛSÎ, Ebû Ca'fer

ca bk. Akhtar, s. 207-211). Burada İmâmîyeye fikhinin yanı sıra Şâfîî fikhini de öğrendi, özellikle Mu'tezile düşüncesine yakın olan Şeyh Müfîd'den ders gördü. Kısa sürede hocasının önde gelen talebeleri arasına girmeyi başardı. Müfîd'in 413 (1022) yılında ölümü üzerine onun talebelerinden Şerîf el-Murtazâ'nın derslerine devam etti. Kendisini takdir eden hocası yetişmesi için gerekli ilgiyi gösterdi ve ihtiyaçlarını karşılamasında yardımcı oldu. Tûsî, zaman içinde Şerîf el-Murtazâ'nın düşünce ve metoduna vâkıf olup bir anlamda onu geleceğe taşıyacak halefi seviyesine ulaştı. Yirmi üç yıl boyunca çalışmalarını beraber sürdürdüğü hocası henüz hayatta iken önemli eserlerini yazmaya ve çeşitli belgelerden gelen mektupları cevaplandırmaya yöneldi. Şerîf el-Murtazâ'nın 436 (1044) yılında ölümünün ardından, Şeyh Müfîd'in eski öğrencilerinden Ahmed b. Ali en-Necâşî ve Muhammed el-Kerâceki gibi önemli âlimler henüz hayatta iken Şeyh Müfîd ile Şerîf el-Murtazâ'nın ilmî silsilesi ve temelini attıkları Usûlî düşüncesi Tûsî ile temsil edilmeye ve kendisi "Şeyhü't-tâife" unvanıyla anılmaya başlandı. Bu unvan daha sonra Nasîrüddîn-i Tûsî ile karıştırılmaması için Şîa tarafından özellikle kullanılacaktır. Tûsî'nin Bağdat'ın Kerh semtindeki evi ilim öğrenmek, istişarelerde bulunmak ve dinî meselelerini çözmek amacıyla gelen kişi ve heyetlerle dolup taşıyordu. Kendisinden faydalanan öğrenci sayısının 300'e ulaştığı belirtilmektedir. Bağdat'ta öğrencilik ve hocalık devresinde Şîî Büveyhîler'in güvenini kazandı. Ayrıca Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh kendisini takdir ederek ona kelâm ve irşad dersleri için bir kürsü hediye etti. Takdir gördüğü bu çevrede faaliyetlerine devam eden ve eser telifine ağırlık veren Tûsî, Bağdat'ta mevcut kütüphanelerle birlikte Büveyhî Hükümdarı Bahâüddeve'nin veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr tarafından kurulan, 100.000 kadar kitabın bulunduğu belirtilen Dârü-lilim'den, ayrıca hocası Şerîf el-Murtazâ'nın 80.000 kitap ihtiva ettiği rivayet edilen kütüphanesinden büyük ölçüde faydalanarak on yılı aşan süre içinde eserlerinin büyük bölümünü telif etmeye muvafak oldu.

Tûsî kırk yıl süreyle kaldığı Bağdat'ta ortaya çıkan isyanlar, kıtlık ve hastalıklar yüzünden pek çok kişinin ölmesi, bilhassa mezhep kavgalarında Kerh ve Bâbüttâk semtlerinin yağmalanması, nihayet Tuğrul Bey'in Büveyhîleri bertaraf edip Bağdat'a hâkim olması dönemlerinde kendisini gizlemeyi tercih etti. Daha sonra de-

vam eden karışıklıklar ve fitnelere neticesinde evi, kütüphanesi ve halifenin verdiği ders kürsüsü yağmalanıp yakıldı; kendisi de Necef'e sığınmak zorunda kaldı (448/1056). Ondan ilim öğrenmek isteyen pek çok kişi de Necef'e gelip yerleşti. Böylece Necef önemli bir ilim merkezi haline geldi. Hayatının sonuna kadar kaldığı Necef'te kendisinden sonra ilmî halefi sayılan öğrencisi Ebû Ali Hasan başta olmak üzere Süleyman eş-Şehreştî, Şeyh Sadûk'un yeğeni Hasan b. Hüseyin b. Bâbeveyh ve torunu İshak b. Muhammed el-Kummî, İbn Şehrâşûb'un dedesi Şehrâşûb el-Mâzenderânî ve İbn Fettâl en-Nisâbüri gibi sınırlı sayıdaki öğrenci grubuna ders verdi, bu arada eser yazmayı sürdürdü. 22 Muharrem 460 (2 Aralık 1067) tarihinde vefat etti ve Necef'te defnedildi.

Eserleri. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin sayısı eliyi aşan teliflerinden kırk üçünün ismi onun *el-Fihrist* adlı eserinde kendisi tarafından kaydedilmiştir (s. 192-194). En çok bilinen ve yayımlanan eserleri şunlardır. **A) Tefsir.** *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. Klasik dönem İmâmîyeye Şîasî'nin en önemli tefsirlerinden biri kabul edilir. Eserde bazı durumlarda rivayetlere yer verilmekle birlikte dirâyet yöntemi kullanılarak istidlâllerde bulunulmuş, kıraat, meânî ve i'rab meselelerine temas edilmiş, müteşâbih âyetler üzerinde durulmuş, Cebriyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi grupların görüşleri eleştirilmiş, dinî hükümlerin usul ve fûrû hakkında açıklamalar yapılmıştır. *et-Tibyân*, Ali b. Şîrâzî'nin tashihleriyle iki cilt olarak (Tahrân 1364/1945), Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin takdimi ve Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî'nin tahkiikiyle on cilt halinde (Necef 1957-1965; Beyrut, ts., [Dârü ih-yâit-türâsî'l-Arabî]) yayımlanmış, müellifin çağdaşlarından İbn İdrîs Muhammed b. Ahmed el-İclî ve Ebû Abdullah Hârûn tarafından *Muhtaşarü't-Tibyân* adıyla ihtisar edilmiştir. Şîî müfessiri Tabersî *Mecma'u'l-beyân*'ını kaleme alırken *Tibyân*'ın kendisi için örnek teşkil ettiğini belirtmekle beraber eserin dilini ve tertibini eleştirmiştir (bk. MECMAU'L-BEYÂN).

B) Hadis. **1. Tehzîbü'l-ahkâm** (*fi şerhi'l-Mukni'a*). İmâmîyeye'nin "kütüb-i erbaa" diye adlandırılan dört temel hadis kitabının üçüncüsüdür. Müellifin hocası Şeyh Müfîd'in *er-Risâletü'l-mukni'a* adlı fikh kitabı esas alınarak ilgili konulara ait 13.590 hadis denlenip şerhedilmesiyle meydana gelen eser Tahrân (I-II, 1316-1318), Necef (I-IX, 1377-1382) ve Beyrut'ta (I-X, 1401/1981) basılmış, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır (bk. KÜ-

TÜB-i ERBAA. **2. el-İstibşâr** (*fi me'htülüfe mine'l-ahbâr*). Bir önceki eserin muhtasarı olup yaklaşık 5500 hadis ihtiva eden eser kütüb-i erbaanın dördüncüsünü teşkil etmektedir (Leknev 1307/1889; Tahrân 1317, 1363; I-IV, Necef 1375-1376; Beyrut 1390; nşr. Hasan el-Harsân, Tahrân 1390, 1395). **3. Emâli's-Şeyh et-Tûsî.** Daha çok müellifin sünnetle ilgili imlâlarını ihtiva eden iki ciltlik bir eserdir ve Muhammed Sâdık Bahrülülûm'un bir mukaddimesiyle yayımlanmıştır (Necef 1964; Beyrut 1401; Meşhed 1410/1990; Kum 1414/1994).

C) Kelâm. **1. Temhîdü'l-usûl fi 'ilmi'l-kelem.** Hocası Şerîf el-Murtazâ'nın *Cümelü'l-'ilm ve'l-'amel* adlı Şîa akaidine dair esaslarla birlikte bazı fikhî konuların da ele alındığı eserinin hacimli şerhidir (nşr. Abdülmuhsin Dînî, Tahrân 1358 hş./1980, 1983). **2. el-İktisâd* fimâ yete'allaku bi'l-'itikâd.** Müellifin *Temhîdü'l-usûl*'ünün muhtasarıdır. Eserde ilim, amel, tevhid, adl, va'd, vâid, nübüvvet, imâmet ve şer'î ibadetler gibi konular ele alınmaktadır. İmâmet bahsi hariç Mu'tezilî anlayışın Şîa akaidine yansıdığını ortaya koyan eser *el-İktisâd fimâ yete'allaku bi'l-'itikâd* adıyla yayımlanmıştır (Necef 1399/1979; Beyrut 1406). **3. Telhîşü's-Şâfi.** Şerîf el-Murtazâ'nın, hocası Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğni* adlı eserinin imâmetle ilgili kısımlarına reddiye mahiyetinde yazdığı *eş-Şâfi fi'l-imâm*'esinin muhtasarıdır (Tahrân 1302/1884; I-IV, nşr. Bahrülülûm Hüseyin b. Muhammed Takî, Necef 1963-1965). **4. Kitâbü'l-Gaybe.** On ikinci imamın 260 (874) yılından itibaren başlayan küçük ve büyük gaybet dönemlerini, ilk dönemde görevlendirilen sefirleri ve imamdan onlara gelen tevkîli ele alan bir eserdir (nşr. Muhammed b. Hasan et-Tebrîzî, Tebriz 1324/1906; nşr. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, Necef 1385/1966; nşr. Ali Ahmed en-Nâsîh, Kum 1990; nşr. İbâdullah et-Tahrânî – Ali Ahmed en-Nâsîh, Kum 1411; Beyrut 2008).

D) Fıkah. **1. el-'Udde fi usûli'l-fikh** (*'Uddetü'l-usûl*). Kitapta yazıldığı döneme kadar tartışılan hemen bütün usul meseleleri ele alınmış ve farklı mezhep görüşlerine yer verilmiştir (Bombay 1312/1894; Tahrân 1314/1896; nşr. Necef Mehdî, Necef 1403/1983 [Müessesetü' Âli'l-beyt]; *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî, Kum 1417). **2. el-Meb-sûtu fi'l-fikh.** İmâmîyeye fikhinin fer'î hükümleriyle ilgili olan kitap Tûsî'nin son eserlerindedir. Müellifin *en-Nihâye*'sinde özet şeklinde verilen pek çok mesele burada genişçe işlenir. Eser tahkik edilerek

sekiz cilt halinde yayımlanmıştır (Tahran 1270/1853; nşr. Muhammed Taki el-Keşfî, Tahran 1387/1967; nşr. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, Tahran, ts. [el-Mektebetü'l-Mustafaviyye]; *el-Mebsût fi fıkhi'l-İmâmiyye*, Kum 2007), **3.** *en-Nihâye fî mücerredî'l-fıkh ve'l-fetâvâ*. Müellifin İmâmiyye fikhına dair diğer önemli bir eseri olup Şii medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş (Tahran 1276, 1333 hş.; Beyrut 1390/1970), daha sonra Muhakkık el-Hillî'nin *Şerâ'î'u'l-İslâm* adlı eseri bunun yerini almıştır. Muhakkık el-Hillî tarafından *Nüketü'n-Nihâye* (*en-Nihâye ve nuketühâ*) adıyla şerhedilen eser (Tahran 1276; I-III, Kum 1412) Farsça'ya (trc. Muhammed Bâkır Sebzevârî, Tahran 1360/1981) ve İngilizce'ye (*A Concise Description of Islamic Law and Legal Opinions*, trc. A. Ez-zati, London 2008) çevrilmiştir. **4.** *el-Îcâz fî'l-ferâ'iz ve'l-mevâris*. *en-Nihâye*'nin ilgili kısmının özeti (nşr. Muhammed Hâdî el-Emînî, Necef 1963). **5.** *Kitâbü'l-Hilâf* (*el-Hilâf fi'l-aḥkâm, Mesâ'ilü'l-hilâf*). Fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinmektedir (nşr. Hâcî Âgâ Hüseyin Tabâtabâî el-Burûcirdî, Tahran 1370/1950, 1376, 1377; Necef 1376; Kum 1950, 1963, 1993). **6.** *Resâ'ilü's-Şeyḥ et-Tûsî* (*er-Resâ'ilü'l-âşr*). Müellifin daha çok fıkıh konularında yazdığı çeşitli risâlelerinden oluşmuştur (Kum, ts. [Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî]). **7.** *Mişbâhu'l-müctehid*. İbadet ve dua hakkında olan eseri (Meşhed 1338/1919; Beyrut 1991), İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ihtisar etmiştir. **8.** *el-Cümel ve'l-ukûd* (*fî'l-ibâdât*). İbadetleri ve bazı şer'î akıdleri sade bir dille ve özet halinde anlatmak amacıyla yazılmıştır (nşr. M. Vâ-izzâde Horasânî, Kum, ts. [Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî]; Meşhed 1348 hş./1969). Muhakkık el-Hillî bu eseri *el-Maḥşûd mine'l-Cümel ve'l-ukûd* adıyla ihtisar etmiştir.

E) Tabakat/Ricâl. **1.** *el-Fihrist* (*Fihristü't-Tûsî*). Şîa ricâl ve ulemâsının alfabetik sıraya göre ele alınıp eserlerinin incelendiği bir kitaptır (nşr. A. Sprenger – Mevlâ Abdülhak, Kalkûta 1271/1855; nşr. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrülülûm, Necef 1937, 1961; Beyrut 1403/1983; nşr. Cevâd el-Kayyûmî, [baskı yeri yok], 1417 [Müessesetü neşri'l-fukahâ]). **2.** *İhtiyârü ma'rifeti'r-ricâl*. Keşşî'nin *er-Ricâl*'inden oluşturulan, çok sayıda Şii âlim ve ileri gelenlerini içeren bir eserdir (nşr. Hasan el-Mustafavî, Meşhed 1348 hş./1969; nşr. Mehdî er-Recâî, Kum 1404/1984; Tahran 1424/2004). **3.** *Ricâlü't-Tûsî* (*er-Ricâl*). Hz. Peygamber'den ve Ehl-i beyt'ten rivayette bu-

lunan râvilerin on ikinci imam dönemine kadar alfabetik sıraya göre kaydedildiği güvenilir Şîa hadis ricâlî kitaplarındandır (nşr. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrülülûm, Necef 1381/1961; nşr. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî, Kum 1415; kaynaklarda müellife nisbet edilen diğer eserlerin bir listesi ve değerlendirilmeleri için bk. Kays Âl-i Kays, III, 247-271; Akhtar, s. 217-244).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Ca'fer et-Tûsî, *et-Tibyân fi fîsiri'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Beyrut, ts. (Dâru İhyâ't-türâsî'l-Arabî), Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin takdimi, I, s. e-ebk; a.m.f., *el-Fihrist*, Beyrut 1403/1983, s. 192-194; Ahmed b. Ali en-Neccâşî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâfînî), Beyrut 1408/1988, II, 332; İbn Şehrâşûb, *Me'âlimü'l-ulemâ'* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülülûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâ), s. 114-115; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XVI, 110; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, X, 58; Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *er-Ricâl* (nşr. M. Sâdik Âl-i Bahrülülûm), Necef 1392/1972, s. 169-170; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XVIII, 334-335; a.m.f., *Târîḫü'l-İslâm: sene 441-460*, s. 490-491; Safedî, *el-Vâfi*, II, 349; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâḫit), IV, 126-127; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 35; İbn Tağrîberdî, *en-Nücumü'z-zâhire*, Kahire 1353/1935, V, 82; Dâvûdî, *Ṭabakâtü'l-müfessirîn*, II, 126-127; Muhammed b. Ali el-Hâirî el-Erdebîlî, *Câmi'u'r-ruvât*, Beyrut 1403/1983, II, 95; Bahrülülûm-i Tabâtabâî, *Ricâlü's-seyyid Bahri'l-ülûm: el-Fevâ'idü'r-ricâliyye* (nşr. M. Sâdik Bahrülülûm – Hüseyin Bahrülülûm), Tahran 1363 hş., III, 227-239; M. İkbâl el-Ensârî, "Şeyḫü't-Ta'îfe Ebû Ca'fer hayâtühû ve mü'elleftühû", *ez-Zikra'l-efliyye li's-Şeyḥ et-Tûsî*, Meşhed 1972, s. 491-572; Seyyid Rızâ Sadr, "Negâhi be Âşâr-i Fıkhi Şeyḫ Tûsî", *Yâdnâme-i Şeyḫ Tûsî* (nşr. M. Vâiz-zâde Horasânî), Meşhed 1976, s. 264-317; Hasan es-Sadr, *Te'sisü's-Şîa li-ülümü'l-İslâm*, Beyrut 1401/1981, s. 266-267; *A'yânü's-Şîa*, IX, 159-167; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1403/1983, II, 394; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşânifi's-Şîa*, Beyrut 1403/1983, I, 365; II, 14, 36, 269, 486; III, 328; IV, 423; V, 9, 145; XX, 363; XXII, 91; a.m.f., *Zindeginâme ve Âşâr-ı Şeyḫ Tûsî*, Tahran 1376, s. 1-137; Kays Âl-i Kays, *el-İrânîyyûn*, III, 226-271; S. Waheed Akhtar, *Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers*, New Delhi 1988, s. 205-244; *Mu'cemü'ṭabakâti'l-mütellimîn*, Kum 1424/1382, II, 233-236; M. Vâ-izzâde Horasânî, *Şerḫ-i Hâl ve Âşâr-ı Şeyḫ Tûsî*, Meşhed, ts. (Dânişgêde-i İlahiyyât ve Maârif-i İslâmî), s. 2-33; Seyyid Sâmîr Hâşim el-Amîdî, "Devr-ü's-şeyḫ et-Tûsî fi 'ulümü's-şer'ati'l-İslâmiyye", *Türâşünâ*, XIII/52, Kum 1418, s. 36-65; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Tûsî", *EP* (İng.), X, 745-746.

MUSTAFA ÖZ

□ FIKIH. Tûsî, İsnâaşeriyye geleneğinde dönüm noktası olan Usûlî ekolü kurup geliştiren üç âlimden biri kabul edilir. Dinî ilimlerin hemen her alanında eser telif etmiş, Usûlî ekolün gelişiminde etkili olmuş ve daha çok "Şeyḫü't-tâife" unvanıyla ün kazanmıştır. Mezhep literatüründe Şeyḫ Murtazâ el-Ensârî'ye (ö. 1281/1865) kadar

olan dönemde "eş-Şeyḫ" unvanı mutlak şekilde kullanıldığında bununla Tûsî kasdedilir. Mezhebin en muteber dört hadis kitabından ikisini telif eden Tûsî, *en-Nihâye* ve *el-Mebsût* gibi sistematik fûrû eserleriyle İsnâaşerî fikhının gelişimine damgasını vurmuş, mezhepte yeni bir dönem başlaması olarak görülmüştür (bk. CA'FERİYYE). Fikirleri ve eserleri uzun süre fıkıh eğitimine yön vermiş, Hille ekolünün ortaya çıkışından sonraki dönemlerde de eserleri temel kaynaklar arasındaki yerini korumuştur. Fıkıh sistematik hale getirmesi ve teorik yapısını kurması bakımından onun İsnâaşerî fikhında oynadığı rolün Sünnîlik'te Şâfiî'nin rolüne benzediği ileri sürülmüştür (Adams, X/3 [1972], s. 176). Usûlî ekol içerisinde kelâm görüşleri bakımından dinin esaslarını anlamada akla daha çok önem veren Şerîf el-Murtazâ'dan ziyade nakle fazla yer veren Şeyḫ Müfid'e yakın durmuştur.

IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar Şii-İsnâaşerî fikhına hâkim olan Ahbârîler'in otoritesini zayıflatan ve mezhep içinde yeni bir sistem kuran kelâmcı-Usûlî ekol, Ahbârîler'i ve Nevbahtîler'i tenkit ederek mezhepte sistematik bir fıkıh oluşumunun yolunu açmıştır. Bu ekolü kuranların fıkıh bakımından dikkate değer özellikleri, Kur'an'ın eksiksiz ve sağlam bir şekilde nakledildiğini kabul etmeleri, ictihâd reddetmekle birlikte fıkıhta aklî istidlâl önem vermeleri ve Sünnî mezheplere benzer şekilde usul ve fûrû eserleri telif edip İsnâaşerî fikhını, fiilen mâsum imamın varlığından bağımsız şekilde sistematik biçimde işlenip yürütülecek bir yapıya kavuşturmalardır. Ahbârîler'den farklı olarak Usûlîler'e göre hadis kitaplarının ihtiva ettiği rivayetlerin tamamı sahih görülemez. Hocaları Şeyḫ Müfid ile Şerîf el-Murtazâ'nın başlattığı Usûlî anlayışı geliştirip devam ettiren ve onların çalışmalarını tamamlayan Tûsî kelâm görüşleri bakımından hocaları gibi Mu'tezile'den etkilenmiş ve temel meselelerde hüsün ve kubhun akliliğini kabul etmiştir (*el-Udde*, I, 10; II, 759-762). Bu çerçevede en önemli hususlardan biri, Şerîf el-Murtazâ tarafından kesin bilgi vermemeleri sebebiyle reddedilen âhâd haberlerin fıkıhta delil olarak kullanılabileceğini kabul etmesidir. Böylece âyetlerde ve mütevatir haberlerde yer almayan meseleler hüsün ve kubhun akliliği ilkesine dayanarak çözüme kavuşturulmaya çalışan Şerîf el-Murtazâ'nın aksine belli şartlarla (*a.g.e.*, I, 100; *el-İstibşâr*, I, 2-3) âhâd haberleri kabul etmiş, Usûlî ekolün fıkıh anlayışında nakil-akıl dengesini kur-